

Educació moral: la via (no només) aristotèlica

Carles José i Mestre*

Resum

Quin és el plantejament essencial que Aristòtil fa de l'educació moral? Podem dir que manté la seva eventual vigència històrica, si més no com a proposta? Es tracta d'un plantejament isolat, o podem trobar-ne epígons (més enllà de la inspiració més o menys aristotèlica que aquests tinguin)? El text que segueix pretén donar una resposta esquemàtica a les anteriors preguntes, i, de retruc, plantejar un repte conceptual (i, al capdavall, també pràctic) a tots aquells que puguin desqualificar la proposta aristotèlica per considerar-la corruptora dels principis liberals.

Paraules clau

Aristòtil, educació, teoria, pràctica, costum, liberal

Recepció de l'original: 14 de desembre de 2008

Acceptació de l'article: 25 de febrer de 2009

Per mitjà de l'anàlisi del fragment de l'*Ètica nicomaquea* [EN] que discorre entre 1179^a33 i 1180^b29, aquesta reflexió proposa determinar sintèticament quines són les claus del pensament aristotèlic en la qüestió de l'educació moral. Efectivament, és en aquestes línies del corpus on l'estagirita fa l'exposició més concisa –i, per tant, més abstracta– de com cal concebre (i dur a terme) la tasca de l'educació moral, ja molt avançats en l'obra citada (és a dir, en el seu curs de filosofia moral, si atenem a l'origen del text), i per tant des d'una perspectiva força elaborada i que descansa en uns fonaments prou explicats precedentment; les seves paraules, en aquest sentit, són ben il·lustratives.

De la felicitat, de la virtut, de l'amistat i del plaer, n'hem parlat a bastament, ni que fos esquemàticament. Podem creure, doncs, que el nostre propòsit ha estat acomplert? O potser, ja que es tracta d'afers pràctics, el fi no és contemplar i conèixer les accions una per una, sinó realitzar-les, tal com diguérem? (EN, X, 10, 1179^a33-1179^b2)¹.

II

Ha arribat el moment, doncs, de determinar en quin sentit es poden fer *efectives* les ensenyances teòriques, o si més no en quin sentit la teoria té un lligam amb la pràctica. I, així, les possibilitats que hom pot albirar són tres: «N'hi ha que pensen que esdevenim bons per natura; n'hi ha que pensen que ho esdevenim per habitud [*éthēi*]; i n'hi ha, encara, que pensen que ho esdevenim per ensenyament» (EN, x, 10, 1179^b20)². El paral·lelisme amb l'inici del *Menó* de Plató és patent, allà on l'interlocutor socràtic li planteja la següent qüestió: «¿Em sabries dir, Sòcrates, si es pot ensenyar la

(*) Professor associat de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona. Llicenciat en Filosofia per la mateixa Universitat, i doctorand amb el projecte de tesi *El mal moral en l'ètica d'Aristòtil*. Postgraduat en Docència Universitària (UB). Adreça electrònica: cjose@ub.edu

(1) EN: *Ètica nicomaquea*. S'ha emprat l'edició bilingüe i crítica publicada per la Fundació Bernat Metge (1995), a cura de J. Batalla. L'exposició in extenso de com cal dur a terme l'educació en general (amb una part final molt important dedicada a la música) la trobem a *Política*, 1336a3-1342b34.

(2) Pròpiament, el terme *éthēi* assenyala més aviat «per costum» que no pas «per habitud», expressió aquesta última que hauria de dependre del concepte (i terme) de *héxis*, el qual fa referència a un tipus de conducta més elaborat o interioritzat que el simple «costum».

virtut? ¿O bé si no es pot ensenyar, però es pot adquirir exercitant-la? ¿O bé encara, si no es pot exercitar ni es pot aprendre, ans neix en els homes naturalment o d'alguna altra manera?» (Plató, *Diàlegs*, 70^a1-3). En el trànsit d'un text a l'altre, la qüestió de la instauració de la virtut en l'home ha esdevingut la qüestió de com esdevenim bons (*agathoús*), al mateix temps que en un típic exercici aristotèlic de sociologia ètica la possibilitat d'adquirir la virtut per una via que no sigui la merament teòrica, la merament pràctica, o la merament natural, queda descartada. Una prova més del caràcter més mundà de l'ètica de l'estagirita en relació amb la del seu mestre.

Per tant, com anota Batalla, esdevenir bo «ja no és una qüestió, sinó un afer» (Aristòtil, EN, II, p. 273, nota), i això és així perquè «pel que fa a la virtut, no n'hi ha prou de saber què és, ans cal maldar per posseir-la i servir-se'n a fi d'esdevenir bo d'una manera o una altra» (EN, x, 10, 1179^b3-4); de fet, per a la possessió de les virtuts «el coneixement no té gens d'importància o, si més no, ben poca» (EN, II, 3, 1105^b1-2), ja que «sembla ser que abans que la raó cal educar els costums» (Aristotelis, *Politics*, p. 256, 1338^b4-5; traducció pròpia). Quant a l'afany comunitari de l'EN, doncs, la qüestió teòrica ocupa un lloc subsidiari en relació amb l'afer pràctic, i a l'hora de resoldre aquest afer hom no pot obviar la realitat de la ciutat, estratificada a partir de l'oposició entre uns pocs de «bons» i uns molts de «dolents»:

De fet, els raonaments només poden encoratjar i animar els joves generosos a ésser posseïts per la virtut, dotant-los del caràcter de qui és d'alt llinatge i veritablement amant d'allò que és noble. Els raonaments no poden, però, encoratjar la majoria a cercar la sobergueria [kalokagathian]. Car la majoria de la gent no es deixa persuadir pel punt d'honor, sinó per la por, ni es deixa apartar de la depravació [tòn faúlōn] per la vergonya, sinó pel càstig. La gent, vivint dominada per la passió, busca el seu plaer i allò que li'n produeix, però defuig el dolor contrari. No comprèn allò que és noble i plaent de debò perquè és incapaç de gustar-ho. (EN, x, 10, 1179^b7-15)³

La via teòrica de resolució de l'afer pràctic de la virtut és, doncs, una via minoritària i fins i tot *exclusiva*, ja que, de fet, el fi en qüestió (la *kalokagathia*) no és previst per a la majoria de la població. El fi moral que cal plantejar, des d'una perspectiva política, per a aquesta majoria de població de la ciutat, és el de l'*evitació* del mal, vist que en l'estructura corrent de fins d'aquesta majoria la idea de virtut és pràcticament irrellevant. I aquesta evitació del mal, ara sí, es planteja per una via merament pràctica, ja que «el qui viu dominat per la passió no s'entendrà de raons que l'en vulguin apartar, ni potser les comprendrà. I com se'l podrà convèncer que canviï si aquest és el seu determini? En general, la passió no cedeix a la raó, sinó a la força» (EN, x, 10, 1179^b26-28). Una sort de violència, doncs, és el que impedeix que la ciutat esdevingui un mer mercat de passions; una violència, però, que per contra preserva –és clar, amb l'empara de la llei– la possibilitat que la ciutat esdevingui un marc ordenat racionalment cap a la consecució del fi de la vida bona... per part d'aquells pocs que hi puguin optar. En tota aquesta qüestió es posa un cop més de manifest el realisme polític aristotèlic, actitud teòrica acord amb d'altres manifestacions del pensament de l'estagirita.

(3) «Depravació» no és un bon terme per traduir tò *faúlōn*, expressió que fa referència a allò dolent en el sentit de mediocre, vulgar, baix socialment. Allò que correspon, en definitiva, a la majoria, i que cal diferenciar de la depravació o perversió moral en sentit estricte, fenomen majoritàriament expressat en la font aristotèlica a través del terme *mochtèria*. De fet, en aquest passatge l'estagirita ni tan sols es refereix a allò *faúlōn* de manera genèrica, sinó que fa referència a tà *faùla*; és a dir, aquelles activitats dutes típicament a terme per la majoria i que, presidides per la cerca del plaer, ens allunyen del camí de la virtut.

III

Ara bé, la via teòrica de resolució de l'afer pràctic de la virtut només serà efectiva si prèviament l'educand ha estat degudament ensinistrat des d'un punt de vista pràctic, i és que «cal que l'ànima del deixeble hagi estat prèviament cultivada per l'habitud [tois èthesi], a fi que sàpiga delectar-se i detestar convenientment [kalòs] [...] Viure amb tempraça i amb tremp plau a poca gent; i als joves, gens. Per aquest motiu, cal que les lleis regulin la criança i la disciplina, car allò que esdevé habitual deixa d'ésser penós» (EN, x, 10, 1179^b23-1180^a1.)⁴. En aquesta qüestió –i en algunes d'altres també no poc importants–, el llegat platònic es fa fins i tot explícit, quan l'estagirita recorda que «com diu Plató, cal haver rebut, de jove, una certa educació, de manera que trobem complaença o desplaer en allò que s'ho mereix. En això, precisament, consisteix l'educació recta» (EN, II, 2, 1104^b11-13). Tot plegat, però, es tracta d'una aproximació a la qüestió de l'educació moral que no és exclusiva d'Aristòtil, i que podem trobar en autors tan allunyats d'ell –no només en el temps sinó també en el contingut general de la seva filosofia– com ara Max Scheler, el màxim representant de l'objectivisme axiològic a cavall entre els segles XIX i XX. D'ell són les següents paraules:

El hombre que quiere llegar a la captación de valores (y a la acción y al obrar posibles fundados en ella), tiene que estar determinado primero por la *autoridad* y la *educación* del obrar y del querer en esa forma, de modo que se eliminen estos motivos de error en su *captación de valores*. El hombre tiene que aprender, ante todo, de modo más o menos ciego, a querer y obrar bien y correctamente, en forma objetiva, antes de que sea capaz de captar el bien como bien y de querer el bien inteligentemente y de ser capaz de realizarlo. [...] La adquisición de la capacidad subjetiva para esta captación está ligada, a su vez, a la *eliminación de sus motivos de error* –constituídos sobre todo por formas de vida que consisten en un querer y obrar objetivamente malos hechos costumbre. Siempre son *modos prácticos de vivir errados*, en alguna manera previos, los que rebajan nuestra conciencia de los valores y de las jerarquías de los valores al nivel en que están esos mismos modos de vida, y que nos llevan primariamente a una ceguera de valores o un error sobre los valores. (Scheler, 1958, p. 30)

Podem dir que la comprensió bàsica de l'educació moral que hi ha darrera d'aquestes paraules és exactament igual a la que s'expressaria a través de la via aristotèlica *teòrica*: la teoria reeixida que té per tant com a correlat degut una bona pràctica ha d'anar precedida d'una pràctica específica *no autònoma* (és a dir, propiciada per l'educador i/o legislador); aquesta pràctica específica, és clar, no ha de vulnerar cap dels principis d'aquella teoria reeixida i correcta (el fi no justifica qualsevol mitjà) i també ha de guardar una relació de similitud amb la bona pràctica final, però

- (4) «Convenientment» és una traducció molt poc apropiada de l'adverbi *kalòs*, el qual fa referència al singular lligam entre noblesa i bellesa que en l'ètica clàssica presidia la consideració del fi de l'home; l'ètica aristotèlica, tot i les seves reconegudes especificitats, també participa d'aquesta comprensió bàsica d'allò *kalón*. I cal destacar la també impròpia traducció, en la línia del que ja assenyalàvem a la nota 2, de *tois èthesi* per «per l'habitud»; l'habitud (bona o dolenta!), de fet, només s'instal·la a la nostra naturalesa a través d'una repetició prou llarga i continuada d'un mateix acte o activitat davant situacions d'un mateix tipus, és a dir, l'habitud ens arriba pel costum. Certament la manifestació d'un i altre fet és la mateixa, de manera que des d'una perspectiva empírica un observador imparcial i objectiu difícilment podria distingir un acte qualsevol fet per costum del mateix acte fet per habitud, i la raó d'això és que on la diferència es fa patent és en la vivència de l'agent: els actes per estricta costum o, per ser més precisos encara, els actes que pertanyen a un procés d'acostumament, estan presidits per algun tipus de resistència o dubte intern que en bona lògica ha d'anar minvant a mesura que s'avança en el procés esmentat; els actes per habitud, en canvi, ja no posseeixen la dita resistència o dubte intern com a tret característic o estable. Només cal recordar que la virtut és essencialment una *hèxis proairetikè* i no pas un mer *èthos* (cfr. EN, II, 6, 1107^a1), i que allò que es requereix, a més a més de coneixement del que es fa i decisió deliberada, de qui es presenta com a virtuós, és que «ha d'obrar de manera ferma i inamovible.» (EN, II, 3, 1105^a31-32)

sens dubte es tracta d'una pràctica diguem-ne *no qualificada* si més no des d'un punt de vista ètic, atès que l'agent moral no ha tingut la possibilitat de *prèviament* derivar-la o de vincular-la a un procés de reflexió propi. Ara, el fet que dos autors tan diversos entre si com ara Aristòtil i Scheler coincideixin fil per randa en aquesta aproximació a la qüestió de l'educació moral ens podria dur a afirmar de retruc l'especificitat de la dita qüestió, i no creure que el tema que ens ocupa és subsidiari d'altres tractaments disciplinars; en aquest sentit, hom podria afirmar que la comprensió bàsica de l'educació moral (quan hom creu que cal una cosa tal) ha de respectar l'esquema que reproduïen Aristòtil i Scheler, i que aquest esquema depèn no tant d'una ètica (com caldria esperar, si estem parlant d'educació moral) com d'una antropologia, al capdavall, l'element matriu de tota filosofia i/o cosmovisió.

IV

L'esquema que ens ocupa, però, no acaba de reeixir *comunitàriament* en els nostres dies, i de fet tampoc en els d'Aristòtil:

Solament a Esparta, o en poques ciutats més, veiem que el legislador ha tingut cura de la criaça i disciplina dels ciutadans. En gairebé totes les altres ciutats, aquestes preocupacions han estat negligides, tothom viu com vol [...] Sens dubte, el millor seria que hi hagués unes directrius comunes i rectes. Ara, com que hom negligeix el que és comú [*koinē*], aleshores correspon a cadascú d'ajudar els seus fills i els seus amics a viure virtuosament o, si més no, de proposar-s'ho. (EN, x, 10, 1180^a24-32)

També s'hi refereix a la *Política*:

Atès que per a tota ciutat el fi és un de sol, sembla que l'educació necessàriament ha de ser una i la mateixa per a tots, i que la cura d'aquesta educació és comuna i no privada, manera aquesta última com cadascú té ara cura dels seus propis fills i del seu ensenyament, això és, tal com li sembla. Cal fer que l'exercitament en les coses comunes sigui també comú [...] Sobre això hom podria lloar els lacedemonis, ja que no només esmercen el major dels esforços cap als nens, sinó que també ho fan comunament. (*Política*, 1337^a21-33; traducció pròpia)

Si avui en dia hom publicués com a seves aquestes paraules en una columna d'opinió de qualsevol diari del país, canviant les al·lusions a Esparta i als seus habitants per la menció d'un territori actualment conegut pel seu dirigisme educatiu, podríem esperar: *a)* que qualsevol lector de la columna no tindria cap problema per fer-ne una correcta i total intel·lecció en relació amb el seu contingut; *b)* que la majoria dels eventuais lectors de la columna mostrarien el seu desacord amb el dirigisme educatiu que s'hi defensaria, i *c)* que, tot i expressar el citat desacord, la majoria de lectors reconeixerien al mateix temps que el diagnòstic d'una certa disbauxa quant als valors comuns és encertat i que la situació mereix ser corregida.

El fet que poguéssim esperar *a)* és molt significatiu: quant a determinades qüestions estructurals (i l'educació dels ciutadans és sens dubte una d'elles) societats tan distants entre si com l'atenesa del segle IV aC i la nostra mostren estats similars (tot un repte per a aquells qui prediquen l'absoluta incommensurabilitat mútua dels diferents escenaris històrics); quant a *b)*, és obvi que es tractaria d'una reacció acord amb la vigència del principi liberal en els nostres dies, un principi que és a la base de la concreta estructuració de l'educació en el nostre país (on l'escola concertada hi juga un paper fonamental), i que fins i tot és de vegades invocat a l'hora de rebutjar l'aplicació d'una determinada directriu educativa comuna (pensi's en el que ha esdevingut amb la famosa matèria d'*Educació per a la ciutadania*); però, fóra *c)* la circumstància més interessant per a la present anàlisi, ja que reflectiria com la vigència del

citat principi liberal no assegura una suficient satisfacció col·lectiva quant a la qüestió dels valors compartits, i això sens dubte constitueix una situació aporètica. Com calgui resoldre-la, però, és tota una altra qüestió (o no); s'ha de fer notar que a través de c) només s'assenyala que molt probablement els lectors no satisfets ideològicament amb el contingut de la columna subscriurien tanmateix la insatisfacció que s'hi expressa, alhora que reconeixerien la millora que implicaria la supressió de la dita insatisfacció. No es fa menció, doncs, que la via aristotèlica *pràctica* (una deguda adaptació de la via lacedemònia) hagi de ser el camí a seguir en la resolució de l'aporia. Ara bé, hom podria aleshores preguntar-se: Quina n'és l'alternativa? No anticipo una resposta fàcil, per bé que la imaginació eticopolítica pot donar fruits ben singulars; caldria veure, però, si foren igualment efectius.

Referències

- Aristòtil *Politics*. Oxford, Oxford University Press, 1964.
- *Ètica nicomaquea*. Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1995 (edició de Josep Batalla).
- Plató *Diàlegs, vol. V: Menó. Alcibiades*. Barcelona, Fundació Bernat Metge, vol. v, 1956 (Traducció de Jaume Olives).
- Scheler, M. (1958) *La esencia de la filosofía y la condición moral del conocer filosófico*. Buenos Aires, Editorial Nova.

Educación moral: la vía (no únicamente) aristotélica

Resumen: ¿Cuál es el planteamiento esencial que Aristóteles hace de la educación moral? ¿Podemos decir que mantiene su eventual vigencia histórica, al menos como propuesta? ¿Se trata de un planteamiento aislado, o podemos encontrarle epígonos (más allá de la inspiración más o menos aristotélica que éstos tengan)? La nota que sigue pretende dar una respuesta esquemática a las anteriores preguntas, y de paso plantear un reto conceptual (y, en definitiva, también práctico) a todos aquellos que puedan descalificar la propuesta aristotélica por considerarla corruptora de los principios liberales.

Palabras clave: Aristóteles, teoría, práctica, costumbre, liberal

Éducation morale: la voie (pas uniquement) aristotélicienne

Résumé: Quelle est la perspective essentielle qu'Aristote a de l'éducation morale ? Peut-on dire qu'elle conserve son éventuelle validité historique, au moins en tant que proposition ? S'agit-il d'une perspective isolée, ou peut-on lui trouver des successeurs (bien au-delà de l'inspiration plus ou moins aristotélicienne que ceux-ci pourraient avoir) ? L'article qui suit prétend donner une réponse schématique aux questions ci-dessus et, par contrecoup, proposer un défi conceptuel (de même que, finalement, pratique) à tous ceux qui pourraient disqualifier la proposition aristotélicienne et la considérer comme une corruption des principes libéraux.

Mots-clés: Aristote, éducation, théorie, pratique, coutume, libéral

Moral education: the Aristotelian (but not only) way

Abstract: What is Aristotle's basic approach to moral education? Can we affirm that it still is historically valid, at least as a proposal? Is it an isolated approach or are there sequels (beyond their possible Aristotelian inspiration)? This paper attempts to briefly answer these questions, and in doing so poses a conceptual (and eventually practical) challenge to those who discredit the Aristotelian proposal on account of its corrupting liberal principles.

Key words: Aristotle, education, theory, practice, custom, liberal